

V. URBUTIS

PIRMASIS LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS IR KELETAS JO RETŲ ŽODŽIŲ

I

Po pastaraisiais metais paskelbtų K. Pakalkos tyrinėjimų, skirtų K. Sirvydo leksikografijos darbams¹, daug kas iš lietuvių leksikografijos seniausios istorijos dabar yra žymiai geriau žinoma, negu anksčiau. Kartu tai skatina toliau aiškintis kai kuriuos tos istorijos dalykus ir, reikalui esant, atsisakyti anksčiau įsigalėjusių pažiūrų. Vienas iš tokių naujai svarstytinų ir kartu labai svarbių dalykų — tai klausimas, ką gi reikėtų laikyti pirmuoju lietuvių kalbos žodynu. Mat, ilgą laiką pirmuoju buvo įprasta vadinti K. Sirvydo „*Dictionarium trium linguarum*“ — tą žodyną, kuris gerai žinomas iš paskutiniųjų trijų išlikusių leidimų (III — 1642, IV — 1677, V — 1713) ir kuriuo kalbininkai jau seniai remiasi, kaip svarbiu senosios lietuvių leksikos ir apskritai kalbos šaltiniu. Dažniausiai cituojamas V leidimas — jis lengviausiai prieinamas ir kartu bemaž visais atvejais gali atstoti ir ankstesnius du leidimus, nes tarp visų tų leidimų esmingesnių skirtumų yra visai nedaug. Kaip žinoma, šiam žodynui lenkų ir lotynų kalbų žodžiai yra imti iš žymaus lenkų leksikografo G. Knapijaus (Knapskio) veikalo „*Thesaurus*“ (ta pati santrauka 1641 m. Varšuvoje buvo išspausdinta kaip atskiras K. Sirvydo dvikalbis žodynas, pavadintas „*Dictionarium Polonolatinum*)“.

Toks pat trikalbis ir tikriausiai taip pat K. Sirvydo yra dar kitas žodynas — tas, kurio egzempliorius be pradžios ir pabaigos XIX a. gale rastas Maskvos sinodo spaustuvės bibliotekoje, tačiau vėliau ilgą laiką buvo dingęs ir tik prieš kokią dešimtį metų vėl aptiktas (ši syki — Maskvos centriniam valstybiniame senųjų aktų archyve). Šio žodyno leksikos turtais kalbininkai pradėjo naudotis visai neseniai, tik paskutiniaisiais metais — jis, pavyzdžiui, dar tebebuvo neprieinamas lietuvių kalbos etimologijos žodyno autoriui E. Frenkeliui, jo iki pat šiol dar nėra LKŽ šaltinių sąrašė. Galima laikyti visiškai tikru dalyku, jog šis žodynas yra senesnis, negu K. Sirvydo „*Dictionarium trium linguarum*“ III leidimas. Tačiau ar tai ir yra pasta-

¹ Bendrąją jų charakteristiką galima rasti šiose K. Pakalkos publikacijose, susijusiose su jo disertacija: Iš K. Širvydo „*Dictionarium trium linguarum*“ žodyno istorijos, — LKK III (1960) 277–287; Dėl K. Sirvydo žodyno „*Dictionarium trium linguarum*“ lenkiškosios-lotyniškosios dalies šaltinio, — MA Darbai 1960 I(8) 217–221; Первый литовский словарь („*Dictionarium trium linguarum*“ К. Ширвидаса (1629). Автореферат. Вильнюс, 1964.

rojo žodyno vienas (veikiausiai pirmasis) iš dviejų trūkstančių leidimų, kaip dažniausiai galvojama, ir ar jis taip pat vadinosi „*Dictionarium trium linguarum*“, lieka neaišku.

Sprendžiant žodynų santykiavimo klausimus, tiesą sakant, pavadinimas ir panašūs formos dalykai lemiamos reikšmės neturėtų turėti. Kur kas svarbiau yra jų turinys. O savo turiniu senesnysis trikalbis žodynas, kurio teišlikęs vienintelis defektinis egzempliorius (10–216 lp., nuo [*Cecha*] lietuviškų atitikmenų ir po to einančio pirmojo sveiko straipsnio *Cechuię* iki straipsnio *znam*), šių dienų leksikografijos akimis žiūrint, yra visai kitas žodynas, negu žinomas K. Sirvydo „*Dictionarium trium linguarum*“ (jo III – V leid.). Lenkų kalbos žodžių registras kartu su lotyniškais atitikmenimis (reikšmės aiškinimais) senesniam žodynui buvo imtas, kaip yra parodęs K. Pakalka, iš N. Folkmaro žodyno (jo „*Polonicolatina*“ dalies). „*Dictionarium trium linguarum*“ registras, kaip sakyta, ištiesai remiasi G. Knapijaus žodynu, ir nematyti, kad jis būtų papildytas iš senesniojo žodyno, nors pastarajame, kad ir mažesniame, buvo gana daug skirtingų antraštinių žodžių.

Lieka pažiūrėti, kiek yra susijusios bei viena nuo kitos priklausomos abiejų žodynų lietuviškosios dalys. Jų leksika, apskritai, gana artima – daug tų pačių tarmiųjų žodžių, yra vienodų vertinių, bendros fonetikos ir morfologijos ypatybės. Tos rūšies bendrybės to paties autoriaus darbuose yra visai natūralus dalykas ir pačios savaimė tiesioginio vieno darbo priklausymo nuo kito nerodo. Palyginus iš įvairių vietų gana žymią dalį tų abiejų žodynų straipsnių, kurių antraštiniai žodžiai yra tie patys (o taip pat sutampa ar tik nedaug tesiskiria ir lotyniški aiškinimai), galima padaryti išvadą, kad senesniojo žodyno lietuviškoji dalis vėlesniojo „*Dictionarium*“ lietuviškajai daliai didesnės įtakos nėra turėjusi. Bemaž visur, kur tik būta progos pasirinkti (pvz., kai žinota daugiau artimos reikšmės žodžių, galinčių eiti atitikmenimis, arba, atvirkščiai, kai dėl tikro atitikmens nebuvimo griebtasi vienokio ar kitokio aprašomojo aiškinimo), yra nueita skirtingais keliais. Galimas daiktas, kad senesniojo žodyno kai kurių straipsnių lietuviškosiomis dalimis K. Sirvydas nepasinaudojo dėl jų netikslumo, nenoro kartoti retų svetimybų (skoliniai senesniam žodyne kiek dažnesni, negu „*Dictionarium*“) ir panašių priežasčių. Tačiau daugumą nesutapimų paprasčiausia ir patikimiausia aiškinti tuo, kad K. Sirvydas, rengdamas vėlesnįjį „*Dictionarium*“, viską yra daręs iš naujo, į senesnįjį žodyną bemaž visai nežiūrėdamas. Iliustracijai galima pateikti kad ir šiuos senesniojo žodyno (žymimo SD¹) ir „*Dictionarium*“ III leidimo (žymimo SD³) straipsnių gretinimus: *chwieię fię* / *nuto, titubo, vacillo, siubuoiu* SD¹13 – *Chwieię fię. Labo as. labafco, vacillo, nuto, fluctuo. Swerdu* / *fiurwoiu* SD³32; *ćieniŃty vmbrofus, vmbratilis, opacus, tumfus* SD¹14 – *CieniŃty. Vmbrofus, opacus. NewayŃkus* / *neŃwayfus* SD³34; *Dobrotliwość* / *benignitas, clementia, beneuolentia. gieradarifte* / *malonumas* SD¹22 – *Dobrotliwość. Beneuolentia, Gieras noras* SD³47; *Dobrowolny* / *volunta-*

rius, libens, spontaneus. *newerciamas* / *gierofwalos* SD¹²² – Dobrowolny / Voluntarius, vltro-neus, gratuitus, spontaneus, *Noringas* / *iž luoso noro ku darus* / *luofanoris* SD³⁴⁷; kupiectwo / mercatura, mercimonium, commercium. *prekawimas* SD¹⁶⁸ – Kupiectwo / Merkatura. *Prekįste* / *prekione* SD³¹⁴²; motyl / papilio. *drugis* SD¹⁸³ – Motyl / Papilio. *Peteliške* SD³¹⁸⁰; muše / debeo, cogor. *turiu* / *nemitis* / *priwerstas darau* SD¹⁸⁴ – Muše. Cogor, adstringor, constringor. *Nekayturiu eyt* / *nekay bus dirbt* SD³¹⁸²; náržekánie / lamentatio, eiulatio, planctus. *rugoimas* / *škundimas* SD¹⁹⁰ – Náržekánie / Lamentum, eiulatus, eiulatio, plactus. *Rauduoimas* SD³¹⁹⁵; odščępieniec / schismaticus, hæreticus, apostata. *atfkaũo* / *atfiskietys* / *atfkieltinis* SD^{1108a} – Odščępieniec od kościoła / Schismaticus [!]. *Atikiaũtas* [!] SD³²⁵⁴: Opácžny / inuerfus, præpofterus, *apwerstas* / *atžagaras* SD¹¹¹⁴ – opácžny / Præpofterus & peruerfus, inuerfus, ĩniſter, retrogradus. *Adwerniſkas* SD³²⁵⁶; oščępiſko / haſtile haſtæ. *ragatinekotis* SD¹¹¹⁷ – Oščępiſko / Haſtile, n. *Wirfus ragotines* SD³²⁷⁶; pobožność / pietas, *diewobayme* SD^{1124a} – pobožność / pietas. *Diewo garba* SD³³⁰³; Podcząby / præguſtator, pocillator, a poculis. *pileias* / *kurfay karaluy gierimu paduoſt* SD^{1126a} – podcząby / pocillator, ad cyathos, præguſtator, pincerna, *paragautoias gierimo* / *Ir walgiklos* SD³³⁰⁷; podnożek / ſcabellum. *kaiokreslis* / *koiu ſuoletis* SD¹¹²⁷ – Podnożek / Scabellum. *Suoletis pakoinis* SD³³¹⁰; prawdžiwy / verus, verax. *teyſingas* / *tikras* SD^{1139a} – Prawdžiwy / iſtny / Verus, verax *Tiefus* SD³³⁴³; puhacž bubo, *iwias* SD^{1152a} – puhacž / Bubo. *Apuokas* SD³³⁷⁰ (plg.: puſcżyk / vlula. *giriētis*² / *apuokas* SD¹¹⁵³ – Puſcżyk / ſowká / Vlula, æ. *Apuokas* SD³³⁷¹); ſcžudlek / talitrum. / *ſpragulis* SD¹¹⁶⁴ – ſcžudlek / Talitrum, *Brinkſtereimas* SD³⁴³⁴; žachodny / occide9, occidentalis. *wakaris* SD¹²⁰⁶ – žachodni / žachodowy. Occidentalis. *Nuog ſauleleydžio* SD³⁵¹⁴. Panaſių pavyzdžių būtų galima nurodyti žymiai daugiau. Tačiau jau ir iš tų, kurie pacituoti, matyti, kad K. Sirvydas, jeigu jis būtų bent kiek daugiau žiūrėjęs į senesnį žodyną, būtų negalėjęs nepasinaudoti juo bent tais atvejais, kai sunkokai sekėsi su lietuviškąja dalimi ir kai pastarąją jau visai įmanomai buvo pavykę sutvarkyti anksčiau.

Tokių sutapimų, kuriuos būtų galima laikyti senesniojo žodyno įtakos įrodymu, pasitaiko labai retai, pvz.: cenię / liceo, precium ſeu valorem alicuius rei indico, *turgu darau* SD¹¹⁰ – Cenię. Pretium impono, indico, dico, facio. *Turgu darau* SD³²⁷; chowam / ſeruo, aſſeruo, repono, ſepono, recondo, item alo, nutrio, ſuſtenio, *iždemi* / *laykau* / *pakuopiu* / *item peniu* / *mitinu* SD¹¹² – Chowam. Seruo, conſeruo, ſepono, recondo. Item alo, nutrio. *laykau* / *pakuopiu* / *iždemi*. Item *peniu* / *mitinu* SD³³⁰; cžęcžotká / ſalus, i *femenele paukšte* SD^{117a} – Cže-

² Žodis *giriētis*, iš jokio kito lietuvių kalbos šaltinio tokia reikšme nežinomas, yra, be abejo, paties žodyno autoriaus vertinys iš le. *puszczyk*.

czotká. Salus, i, Ægitus. *Semenele paukšte* SD³⁴⁰; Sala / aula, palacium, *plati troba* SD¹⁶² – Sała / Porticus, exedra, *plati troba* SD³⁹⁷; Sýatyka / iſchias, morbus coxarius. *ſunariu ſopulis* SD¹⁶³ – Scyatyká / Iſchias, adis, coxendicum morbus. *Sunariu ſopulis* SD⁴⁰⁰. Iš visų tos rūšies sutapimų, kurie buvo aptikti, peršokiais gretinant žodynus, sunkiausia būtų skirti prie atsitiktinių, nepriklausomai atsiradusių, ši (apimantį du gretimus, tačiau skirtinga tvarka einančius, straipsnius): Dochodžę / adeo, accedo, aggredior, peruenio. *daeydineiu, iſkunku*. Dochod / reditus, prouentus, annuus, *nauda kas metai ſurinkama*. *Wayſius kas metai ſuwerćiamas / atduodamas / ataius* SD¹²² – Dochod / Cenſus, reditus, prouentus, *Nauda kas metay ſurinkama*³. Dochodžę / Adeo, accedo, aggredior, *Daeydineiu / iſkunku* SD³⁴⁷. Pateiktų sutapimų pasiskirstymas rodo, kad K. Sirvydas senesniuoju žodynu bent kiek pastebimiau yra pasinaudojęs tikrai naujojo žodyno pradžioje, o toliau į jį, išskyrus gal vieną kitą atvejį, kaip ir visai nebežiūrėjęs.

Priežastis, kodėl K. Sirvydas, rengdamas naująjį žodyną, beveik visai nesinaudojo senesniuoju, tikriausiai buvo ne viena. Pirmiausia čia galėjo lemti leksikografijos darbo nepakankamai griežtas skyrimas nuo paprasto vertimo darbo. Pasirinkęs naują originalą ir jo nederindamas su senuoju, K. Sirvydas, matyt, galvojo, kad ir vertimas turi būti naujas, kad jo netinka painioti su senuoju. Tiesą sakant, anksčiau vertimu ir norint toli gražu ne visada būtų buvę galima pasinaudoti. Jau nekalbant apie tai, kad naujasis žodynas buvo kokiu penketu tūkstančių straipsnių didesnis (K. Pakalka nurodo galint jame būti apie 14000 straipsnių, o senesniojo žodyno defektinis egzempliorius turįs apie 8260 straipsnių) ir kad senesniajame žodyne buvo nemažai visai kitų straipsnių, net ir straipsniais su tais pačiais antraštiniais lenkų kalbos žodžiais labai dažnai K. Sirvydas nebūtų galėjęs remtis dėl visiškai ar bent iš dalies skirtingų lotyniškų reikšmės aiškinimų. Kad K. Sirvydas labai atsižvelgdavo į lotyniškus aiškinimus ir kad pastarųjų skirtumas ne kartą jį yra paskatinęs tuos pačius lenkų kalbos žodžius lietuviškai perteikti nevienodai, negali būti jokios abejonės. Tuo paaiškinami ne tik tokie nesutapimai, kaip Cžaban / Caballus Turcicus, equus arabicus, *žirgas* SD^{16a} – Cžában. Bos grandis Podolienſis. *Didis iaucias* SD³⁹, bet gal net tokie, kaip Datek / donum, munus, datum. *dowana* SD²⁰ – Dátek / Datum, *Dotylas / duofnis* SD⁴⁵. Straipsnių su tais pačiais antraštiniais žodžiais ir kartu su vienodais ar bent labai artimais lotyniškais aiškinimais buvo ne kažin kiek. Tad tokių straipsnių ieškojimas senesniajame žodyne – dažnai tikrai bergždžias darbas. Patį ieškojimą apsunkina tai, kad senesniajame žodyne, išskaidžius N. Folkmaro žodyno lizdus, buvo gerokai supai-

³ Le. *dochód* lietuviškame aiškinyje *kas metai* (-ay) tikriausiai yra atsiradęs, atsižvelgiant į lo. *annuus*; kadangi pastarąjį turi tik SD¹, tai ši žodynų vieta kartu galėtų būti nurodoma kaip papildomas argumentas, jog SD¹ neabejotinai yra senesnis, negu SD³.

niota alfabetinė žodžių tvarka (be to, N. Folkmaro žodyno alfabetinė tvarka kiek skyrėsi nuo G. Knapijaus). Pagaliau ir suradęs reikiamą straipsnį, K. Sirvydas pairesniais atvejais galėjo nieko nelaimėti – senesnysis žodynas juk buvo jo paties kūrinys, tik ankstesnių metų, kai dar neturėta tiek darbo patirties, be to, ne visur galutinai apdorotas: buvo palikta nemažai (apie 600) straipsnių visai be lietuviškų atitikmenų bei aiškinimo, dalies straipsnių lietuviškoji dalis privalėjo tobulinimo. Turint visa tai galvoje, nėra ko stebėtis, kad K. Sirvydas, pradžioje dar pamėginęs kiek dažniau pasinaudoti senesniuoju žodynu, vėliau tai daryti bemaž visiškai atsisakė, nusprendęs, matyt, kad iš to daugiau gaisaties, negu naudos.

Žinant, kad K. Sirvydo „*Dictionarium trium linguarum*” (koks jis pažįstamas iš III – V leid.) ne tik savo lenkiškąja ir lotyniškąja, bet ir lietuviškąja dalimi, teturinčia vos pastebimų senesniojo žodyno įtakos pėdsakų, yra visiškai kitas, iš naujo parengtas žodynas, nereikėtų jo painioti su senesniuoju ir kartu su pastaruoju vadinti, kaip tai dabar daroma, pirmuoju lietuvių kalbos žodynu. Pirmasis lietuvių kalbos žodynas – tai senesnysis trikalbis žodynas. Nepamatuotas tų dviejų žodynų sutapatinimas kartu yra lietuvių leksikografijos istorijos pradinio etapo iškraipymas. Tarp kitko, klaidingai laikant K. Sirvydą vieno, o ne dviejų žodynų autorium, sumenkinami šio didžiojo mūsų XVII a. pradžios rašto darbininko nuopelnai lietuvių leksikografijai.

II

Kadangi „*Dictionarium*” žinomieji trys leidimai – tai ne senojo bevardžio žodyno tęsinys, savaime suprantama, kad pastarasis, kaip pirmasis lietuvių kalbos žodynas, yra be galo svarbus anų laikų leksikos šaltinis, kurio „*Dictionarium*” jokiū būdu negali atstoti. K. Pakalkos apskaičiavimu, pirmajame žodyne, turinčiame apie 6000 žodžių, esą maždaug 2000 žodžių, neaptinkamų antrajame žodyne („*Dictionarium*” III leidime), apimančiame iš viso apie 10000 žodžių. Tarp tų dviejų tūkstančių žodžių yra gerokai tokių, kurie nežinomi iš jokio kito senosios lietuvių kalbos rašto paminklo. Vieni iš jų – skoliniai (daugumas – slavizmai), kiti – naujadarai (dažniausiai vertiniai), dar kiti – seni savo pačių (paprastai tarminiai) žodžiai. Labai gaila, kad toks vertingas senosios lietuvių kalbos leksikos šaltinis ir toliau tebėra mažai kam žinomas ir sunkiai prieinamas⁴. Dėl tos priežasties dalis jo lobių iki šiol lieka nepastebėta bei nepakankamai įvertinta. Nepretenduoju užkišti šią spragą, toliau iškeliami ir kiek plačiau paaiškinami tik keli pirmojo lietuvių kalbos žodyno retesni ir įdomesni žodžiai, ne skoliniai ir ne naujadarai.

⁴ Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto senas ketinimas parengti fotografuotinį K. Sirvydo žodynų leidimą, deja, vis dar nerealizuojamas. Naudinga būtų išspausdinti ir K. Pakalkos jau prieš keletą metų sudarytą K. Sirvydo žodynų lietuviškų žodžių rodyklę.

1. *stulgus*: Hárdy / ex germ. præfractus, peruicax, pertinax, ceruicofus, refractarius, contumax, obstinatus, dvæ ceruicis, capitojus. item elatus, arrogans *stulgus* / *didžiauius* SD¹⁴² (originale šis lapas klaidingai pažymėtas skaičiumi 32). Iš parašymo *stulgus* dar nėra aišku, ar čia turime būdvardį *stulgus*, ar, kaip kad rodytų šalimais einantis *didžiaujas* (iš *didžiauti*, pažįstamo K. Sirvydui ir vietomis dabartinėms rytiečių šnektoms), dalyvį *stulgąs*. Veikiausiai tai būdvardis, nes K. Sirvydo raštuose visai nerandam atitinkamo veiksmožodžio, pastarojo tokia ar artima reikšmė nėra ir kituose lietuvių kalbos tekstuose ar tarmėse. Kaip matyti iš lotyniško aiškinimo, žodyne iškeliamos dvi le. *hardy* reikšmės – „nenuolankus, nepalenkiamas, užsispyręs, atkaklus, kietasprandis” ir „išdidus, pasipūtęs, išpuikęs”, ir ne visai aišku, katrą reikšmę norėta perteikti būdvardžiu *stulgus*. Antra vertus, tos reikšmės gana artimos, tad jų skirtumą kaip nors ryškiau išreikšti lietuviškai K. Sirvydui galėjo nė nerūpėti. Vadinasi, geriausia tenkintis nediferencijuotu *stulgus* reikšmės nusakymu „nenuolankus, užsispyręs, išdidus”, nors tikroji reikšmė galėjo būti ir siauresnė. Iš kurių nors kitų šaltinių lie. *stulgus* tokia ar bent panašia reikšmė nežinomas. Prūsų Lietuvos žodynai jį pažįsta tiktai reikšmė „ovališkas, pailguotinas” (pvz.: *Stulgùs, gî, gù*, adj. 3. term. lānglich rund R I 143; plg. ir R II 296). Maždaug tokia pat reikšmė – „pailgas” – LKŽ redakcijai iš Būdviečio yra užrašytas *stulgas* (tačiau iliustraciniame sakinyje jis teduotas su slaviška priesaga: *stulgavos kiaulės*). Kiti žodžiai su *stulg-* savo reikšmė taip pat labai skiriasi nuo pirmojo žodyno *stulgus*, plg. *stulgÿs* „dubeltas, Capella media (Lath.); brastinis tilvikas, titilvikas, Tringa (Totanus) ochropus (L.)” (šie balų paukščiai veikiausiai taip pavadinti dėl jų ilgo snapo, gal kartu ir dėl liekno liemens), *stulgis* (sen.) „durklas, duriamas peilis”, *stulgas (-ai)* „kamblys, stiebas, (žolės) stagaras, stambas” Bařtininkai, *stulgÿs* „kuolas, smaitis” Dusetos, *apstulgti (-gia, -go)* „nustebti, išsigąsti, apstulbti” Dusetos (dėl pastarojo reikšmės plg. *apstulbti* šalia trm. *stulbas* „stulpas”). Vis dėlto negalima nė trupučio abejoti, kad *stulgus* „nenuolankus, užsispyręs, išdidus” yra kaip tik šios žodžių šeimos narys. Tai akivaizdžiai rodo kitų čia priklausančių, tačiau turinčių jau skirtingo balsių kaitos laipsnio šaknį, žodžių reikšmė: šalia *stalgùs* „sustingęs, atsparus; smilus, smalstus, landus”, *stalgti* „stingti, atspariam darytis; smilti, smalsčiam darytis” (ir *stelgti* „spoksoti, stebeilyti(s); stelbti, skriausti; refl. stengtis”) yra žinomi – tiesa, tik iš XVI a. raštų – ir *stalgus* „užsispyręs, atkaklus, įžūlus, išpuikęs, išdidus”, *stalgauti* „spyriotis, atkakliam, išdidžiam būti, puikauti”, *stalgumas* „atkaklumas, puikystė” (visi – iš J. Bretkūno, žr. BzB 325), *stalgavimas: atnescha puikų didziawimu lepifte a stal-gawimu* WP 249 (žr. Mit V 162; be to, J. Bretkūnui dar buvo pažįstamas *stelgtis* „daugžodžiauti, girtis” BzB 326).

J. Bretkūno *stalgus* ir K. Sirvydo *stulgus* reikšmė „nenuolankus, užsispyręs, išdidus” yra, be abejo, antrinė, atsiradusi iš reikšmės „nelankstus, atsparus, su-

stingęs (stovintis kaip stulpas)”. Panaši reikšmės raida nėra visai svetima ir kitų kalbų giminiškiems žodžiams, plg. v.v.ž. *stolkeren* „pūstis, didžiuotis, išdidžiai vaikščioti” (šalia ol. *stelkeren*, *stolkeren* „krešėti, stingti”, ang. *stalk* „stiebas, stambas, kamienas” ir kt.). Čia galima paminėti ir vok. *stolz* „išdidus” (šalia v.ž. *stille* „kartis; stiebas, stambas”, s. ang. *stylan* „abstulbusiam, suglumusiam būti” ir kt.), galiausiai priklausantį tai pačiai neišplėstinei šakniai (ide.) **stel-* „(pa)statyti; stovintis, nejudantis, nelankstus, sustingęs; stulpas, kamienas, stambas”, tačiau turintį skirtingą determinatyvą (ne *g*, o *d*)⁵. Tokiai reikšmės raidai dar daugiau paralelių teikia negiminiški žodžiai. Kadangi kalbamas reikšmės kitimas ir šiaip neatrodo problemiškas, užteks priminti vieną tos rūšies atvejį: lie. trm. *stángùs* „stingrus, standus, nelankstus, atsparus, stiprus” – „nepaklusnus, atkaklus”, la. trm. *steñgrs* „stangrus, standus; stiprus, tvirtas” – „užsispyręs, atkaklus, atšiaurus, griežtas” (senesnę reikšmę rodo lie. *stangrùs*, *stingti* ir kt.).

2. *stuogas*: [tan / [tatus, [ors, conditio, ordo, vocatio, *ftonas* / *ftuogas* SD¹¹⁷⁴. Iš jokio kito lietuvių kalbos šaltinio žodis *stuogas* „luomas, padėtis (visuomenėje)” nežinomas. Jis, be abejo, priklauso lie. *stóti* (ide. šakn. **stā-*) šeimai. Artimiausias jam yra – tik kito šaknies balsių kaitos laipsnio ir skirtingos reikšmės – lie. *stógas* „ūgis, augumas” Ālovė, Dūsetos, Liškiavà, Miroszlāvas, Pūšalotas, Smiļgiai, Suvainiškis, Taurāgnai, Valkiniņkai, Výchūonos (rečiau *stōgas* Armōniškės). Dėl *uo : o* galima palyginti taip pat čia priklausantį lie. *stumuō* „liemuo, figūra; stotas, stogas, ūgis; toks drobės gabalas” šalia retesnio *stomuō* Daūgai, Liškiavà, Panevėžys, Vabalniņkas⁶. Sunku pasakyti, ar *stuogas*, *stogas* yra sudaryti su priesaga *-gas*, ar jų *g* jau yra turėjęs pamatinis veiksmažodis, plg. *nustúogti* (*nustúogia*, *nùstuo-gè*) „nustelbti, nukalėti, nusmelkti” Šeduvà, „nugybtį, suplonėti” Baisógala, *užstúogti* „užstoti, apsaugoti (nuo vėjo)” Baisógala, *užstógti* „užgožti (pvz., langą)” Rozalimas (LKŽ kartoteka). Galvoti apie veiksmažodį su formantu *g* ypač skatina palyginti didelis *g* turinčių šios šaknies veiksmažodinių vedinių skaičius, plg. *atāstogos*, *ātstogos*, *atóstoga*, *atóstogè*, *atstógis*, *núostoga*, *pérstogè*, nors apskritai lietuvių kalboje panašių darinių su *-ga(s)*, *-gis*, *-gè* nedaug tėra žinoma.

Pirmojo žodyno *stuogas* savo reikšme „luomas, padėtis (visuomenėje)” gali būti gretinamas su tos pat šaknies le. *stan*, turinčiu, be kitų, ir šią reikšmę. Įdomu, kad antrajame žodyne maždaug tą pačią le. *stan* reikšmę K. Sirvydas irgi perteikia *stóti* šaknies žodžiu, tik jau kitu – *stovis* (Stan. Ordo, conditio, constitutum vitæ. *Stowis* SD⁵³⁵²).

⁵ Plačiau dėl lie. *staligus*, *stelgti* ir t.t. giminaičių kitose kalbose žr. E. Fraenkel, Lit. etym. Wb. 894, 900, 930 t.; J. Pokorny, Idg. etym. Wb. I 1019 tt.

⁶ Abiejų variantų paplitimą ir jų santykį plačiai liečia K. Būga, RR II 344; E. Fraenkel, Lit. etym. Wb. 912, 933 t.

3. *šutinis*: Márzec / Martius. *butinis* / *marcius*. item cereuijia, in menſe martio cocta SD^{177a}. Šis senovinis trečiojo mėnesio pavadinimas, iš kitur visai nežinomas, yra padarytas su priesaga *-inis* arba tiesiai iš veiksmažodžio *šusti* (kaip ir la. trm. *sutins* „tvankus metas, šutra“ iš la. *sust*⁷ = lie. *šùsti*), arba iš jo vedinio – galūnių darybos daiktavardžio (plg. *šùtas*). Pažymėtina, kad seniau mėnesių pavadinimai gana dažnai būdavo vartojami su priesaga *-inis* (mat, su žodžiu *mėnuo* einantis daiktavardžio kilmininkas galėjo būti pakeičiamas atitinkamu priesagos *-inis* būdvardžiu), plg. *balandis* – *balandinis* (*mėnuo*), *karvelis* – *karvelinis* (*mėnuo*), *kovas* – *kovinis* (*mėnuo*), *sėjos mėnuo* – *sėjinis* (*mėnuo*) ir kt. Kad toks svyravimas nebuvo visai svetimas ir K. Sirvydui, rodo le. *grudzień* skirtingi atitikmenys pirmajame ir antrajame žodyne: *gruodinis menuo* SD^{139a} (iš kitų šaltinių *gruodinis*, rodos, žinomas tik „lapkričio“ reikšme) ir *Gruodis* SD⁵ 67.

Kovo mėnuo *šutiniu* buvo pavadintas, žinoma, ne dėl to, kad tuo metu būtų kokie karščiai, tvankus oras, šutra, o dėl to, kad tą mėnesį paprastai tirpsta, leidžiasi, (at)šunta sniegas ir ledas (plg. liaudies pasakymus: *Kóve vėžė krypst*; *Kovo mėnesį naktį braška, dieną teška* ir pan., žr. LKŽ VI 387). Veiksmažodis *atšùsti* reikšme „atitirpti, atsileisti“ ypač įprastas rytuose bei pietryčiuose, pvz.: *Ežero pakraščiai jau atšuto* Svėdasaĩ; *Dabar jau atšutęs ledas* Liškiavà; *Pavasariį sniegas atšunta* Nočià (LKŽ kartoteka).

4. *trabtas*: Rum / rudera, item locus, [pacium. *trabtas*. item *Wieta* / *trabtàs* SD¹⁶⁰. To žodžio rašymas su *b* vietoj tokioje pozicijoje tegalimo išstarti *p* yra, matyt, atsitiktinis, atsiradęs ne dėl morfologinio rašybos principo paisymo, nes kokių nors kitų artimos reikšmės žodžių su *trab-* nėra žinoma. Kadangi *a* gali žymėti tiek balsį *a*, tiek ir *ā* (kurį atitinka dabartinės literatūrinės kalbos *o*), sunku tvirtai pasakyti, kaip reikėtų suvokti šio daiktavardžio gramatinę formą, tačiau iš reikšmės bei konteksto (plg. lo. dg. vrd. *rudera*) atrodo, jog tai veikiau mot. g. daugiskaitos, negu vyr. g. vienaskaitos vardininkas. Pirmojo žodyno *trabtas* = *traptos* (*traptas*?) „griuvėsiai, iros“ (gal tikslesnė ar bent etimologinė reikšmė – „trupėsiai“) yra veiksmo rezultato reikšmės vedinys su priesaga *-tos* (vn. *-ta*; plg. trm. *sviltos* „svilėsiai“) [arba *-tas*, plg. trm. *trùptas* „į vandenį įtrupinta duona, mutinys“] iš šaknies *trap-* veiksmažodžio reikšme „trupėti, gurti, irti, griūti“ (kad K. Sirvydo laikais tokio veiksmažodžio jau nebebūta ir kad kalbamojo vedinio daryba jau tada nebebuvo aiški, rodo parašymas su *b*), plg. lie. *trapùs,-ì* „lengvai lūžtantis, suskylantis, subyrantis į gabalėlius, trupantis, gurus, irus“, *trapėti* „trapesniam darytis“, la. *trapiš* „sudulėjęs, sutrūnijęs, gurus, trapus“, *trapēt* „dūlėti, trešti, gurti“, toliau – lie. *trùpti* „trupėti“, *trupėti* „irti, byrėti, trupiniais virsti“ ir t.t.⁸. Tokį aiškinimą pa-

⁷ J. Endzelins, La. val. gram. 312.

⁸ Dėl tolimesnių giminaičių žr. E. Fraenkel, Lit. etym. Wb. (1061 t.), 1111 t., 1132 t.

pildomai dar galima paremti tuo, kad antrajame žodyne panaši reikšmė taip pat yra perteikiama šios šeimos žodžiu : Rum / V. Gruz rozwalin SD⁵328; Gruz. Rudus (eris. n.) *Sutrupos* SD⁵67.

5. *žvarksoti*: wytrześćam oczę / obłtupećco. żwarkjau SD¹204. *Žvarksoti* „žiūrėti nustebusiam, (nustebus) spokso“, skirtingai nuo pirmiau apžvelgtų žodžių, yra pažįstamas dar iš kito šaltinio – Gervėčių šnektos (LKŽ kartotekoje užrašyta: *žvargsóti,-aũ* „žiūrėti nustebusiam“). To paties laipsnio šaknį *žvar-* turi *žvarūs,-i* „žvitrus, žvalus, budrus, akylas“ Žarėnai (ir Šakiaĩ?). Toliau jie sietini su *žiūrėti* bei jo giminaičiais⁹, iš kurių ypač artimas mūsiškiui *žvarksóti* yra *žiurksóti* „žiūrėti akis pastačius, kiūtoti atviromis akimis“ Gargždaĩ, Skiřsnemunė, Upýna. Santykis tarp *žvar-*: *žiur-* čia toks pat, kaip tarp *gvalsćias* : *gulśćias*; *ãp-tvaras* (: *ãp-tvérti*): *turėti*; *tursóti*, *tuřsinti* : *tvarsýtis*; ir pan.

DAS ERSTE LITAUISCHE WÖRTERBUCH UND EINIGE IN IHM BELEGTE SELTENE WÖRTER

Zusammenfassung

I. Als erstes litauisches Wörterbuch ist wohl das polnisch-lateinisch-litauische Wörterbuch anzusehen, das auf Grundlage des polnisch-lateinischen Wörterbuchs von N. Volckmar entstanden ist. Wie bekannt, ist nur ein unvollständiges Exemplar (ohne Anfang und Ende) von ihm erhalten. Das „*Dictionarium trium linguarum*“ von K. Sirvydas (bekannt ab 1642 von seiner 3. Ausgabe an) ist bereits das zweite litauische Wörterbuch. Es ist von K. Sirvydas neu verfaßt; in seinem litauischen Text sind sehr selten Beziehungen zum ersten Wörterbuch (das wahrscheinlich auch von K. Sirvydas verfaßt worden ist) zu beobachten.

II. Weiterhin werden einige alllitauische Wörter aus dem ersten Wörterbuch erörtert, die in anderen Schriftdenkmälern nicht belegt sind.

1. *stulgas* 42 (s.v. *hardy*) „widerspenstig, trotzig, stolz“ gehört zur selben Familie wie lit. *stulgas* „Stengel, Krautstrunk“, *stulgys* „Stange, Pfahl (auch eine Vogelbezeichnung)“, *ãpstulgti* „vor Überraschung erstarren, betroffen werden, wie versteinert werden“; *stalguř* „starr, widerstandskräftig; naschhaft, (be)gierig; trotzig, frech“, *stalgti* „starr, widerstandskräftig werden; naschhaft, lüstern werden, gelüsten nach“; *stelgtis* „Worte machen, prahlen“ usw.

2. *stuogas* 174 (s.v. *stan*) „Stand“, wie auch *stogas* „Wuchs, Statur“, hängt mit *stóti*, dial. *uřstúogti* „verdecken“ usw. zusammen.

3. *řutinis* 77a (s. v. *marzec*) „März“ ist mit dem Suffix *-inis* abgeleitet von (*at*)*řusti* „zergehen, schmelzen, tauen“ oder von dem entsprechenden Substantiv.

4. *trãbtas* (= n. pl. *trãptos*?) 160 (s. v. *rum*) „Trümmer, Ruine“ ist ein Nomen acti mit einem *t* enthaltenden Suffix, abgeleitet von einem Verb mit der Wurzel *trap-*, das die Bedeutung „brök-

⁹ Žr. E. Fraenkel, Lit. etym. Wb. 1316, 1326, 1329.

keln, krümeln, auseinanderfallen, zerfallen" gehabt haben muß; vgl. lit. *trapùs* „was leicht bricht oder spaltet, spröde, mürbe“, lett. *trapēt* „verwittern, faul werden, mürbe werden“ u. a., weiterhin lit. *trupėti* „bröckeln, krümeln, auseinanderfallen“ usw.

5. *žvarksoti* 204 (s. v. *wytrzeszczam oczy*) „(an)glotzen“, auch aus Gervėčiai bekannt, gehört zusammen mit dial. *žvarùs* „munter, lebhaft“ zur Familie von lit. *žiūrėti* „(hin)sehen, (an)schauen, blicken“.